

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА

Збірник наукових праць

Випуск 5 (16)

Київ – 2013

УДК 316.77+316.33

*Н.Бойко,
кандидат соціологічних наук*

АКТУАЛІЗАЦІЯ ФЕНОМЕНУ “THE SURVEILLANCE SOCIETY”

Досліджуються новітні інформаційно-комунікаційні технології сучасного суспільства як аспект сучасної модернізації, що впливає на реалізацію системи сучасного контролю в суспільстві. Аналізуються нові можливості та особливості технологізованого нагляду в сучасному суспільстві, розглядаються певні стратегії його реалізації.

Keywords: *newest technologies, Internet, technological facilities, social control.*

Ключові слова: *новітні технології, Інтернет, технологічні засоби, соціальний контроль.*

Ключевые слова: *новейшие технологии, Интернет, технологические средства, социальный контроль.*

Поняття “The Surveillance Society” було введено в науковий обіг Г.Марксом ще у 1985 р. і пов’язувалось з посиленням впливу комп’ютерної техніки на буденне життя людини [1]. “Surveillance” у перекладі з англійської означає нагляд, стеження, спостереження. Тобто таке суспільство можна означити, як “наглядаюче”, “стежаче”, “спостерігаюче”.

Актуалізація феномену “наглядаючого суспільства”, пов’язана з подальшим бурхливим розвитком новітніх технологій, стала однією з основних ознак сучасного суспільства. Сьогодні людство вже не вбачає свого комфортного життя без Інтернету, комп’ютерної техніки, засобів мобільного зв’язку, GPS-навігації тощо, які увійшли в кожен сучасний дім.

Стосовно бачення впливу новітніх технологій на сучасне життя існує дві прямо протилежні позиції їх сприйнят-

тя. Від безапеляційного критичного несприйняття можливості такого впливу до повної ейфорії стосовно революційної зміни всього буття завдяки їх появі. Обидві точки зору демонструють небажання мислити критично. Причому в обох випадках це, як правило, не аналітичні дослідження, не прогнози, а просто упередження. Нові революційні технології, поза сумнівом, приведуть до зміни самих основ життя суспільства, культури і економіки. Але це не розв'яже усіх наших проблем. Було б наївно сподіватися на це. Розвиток означає, що ми радикальним чином розв'язуємо одні проблеми, одночасно стикаючись з масою інших. Ми можемо жити довше і бути здоровішими й вільнішими людьми і здійснити більше із задуманого. Але фундаментальний конфлікт між класами і групами людей не збирається зникати, набуваючи дедалі хитромудріших та малозрозумілих форм.

Ще декілька років тому дослідники писали як про майбутні суспільні зміни про вплив інформаційних технологій на світ та зауважували, що писати про майбутнє дуже складно, тому що його ще не існує. І зауважували, що найліпше, що вони можуть зробити, це спробувати здогадатись. Кожен, кому зрозуміло, яку роль домінуючі інформаційні технології грали в ході історичного процесу, і хто розуміє внутрішню динаміку функціонування цифрових мереж, має найкращі шанси для розуміння ключових аспектів поточної революції, – зазначають А.Бард, Я.Зодерквіст [2]. Вони вказують на те, що, по-перше, нова соціальна, культурна і економічна парадигма набуває реальних контурів. Головною рушійною силою цього процесу є тривала революція у сфері інформаційного менеджменту, дигіталізація та надзвичайно стрімкий розвиток електронних мереж. Неминучим наслідком цього є радикальні зміни в інтелектуальному місці існування, що змушує нас серйозно коригувати свою поведінку. По-друге, нова парадигма нагадуватиме за своїми властивостями швидше рідину, ніж тверду структуру. З'являться не просто нові соціальні норми, саме уявлення про норму стане іншим [2].

Сьогодні вже можна зазначити, що ці передбачення стають безперечною реальністю функціонування сучасного світу.

Розвиток нових технічних засобів у різних сферах людського буття ставить питання ймовірності впливу цих технологічних здобутків і на контрольну систему суспільства, пропонуючи нові контрольні можливості сучасному суспільству.

Кожен телефонний дзвінок, дія з кредитною картою, клацання мишею, послання електронною поштою, відеокамера в місцях торгівлі та електронний ключ готельного номера збирають і передають особисті відомості, які дедалі більшою мірою збираються, порівнюються, сортуються та зберігаються невідомим і, ймовірно, невпізнаним підрозділом державної служби безпеки і тими, хто хоче щось продати. Як зазначав Г.Рейнольд, “обізнані про обстановку, послуги, що ґрунтуються на місцезнаходженні, діючи через посередників (агентів), ще більше збільшать кількість інформації, яка надходитиме від громадян незабаром. Кількість інформації, що повертається до нас, також зростає із загрозливою швидкістю, і це випробували на власному досвіді усі, кому доводиться витратити час на видалення непрошеної комерційної електронної пошти (так званого спаму)” [3, с. 262–263].

Вирішення питань приватності сьогодні ускладнює добровільне прийняття технологій, які відкривають стороннім доступ до особистих відомостей. Наскільки користувачі мобільних телефонів обізнані, що для визначення їх місцезнаходження зовсім не потрібно комусь дзвонити? Для цього достатньо включити певний пристрій. Чи будуть користувачі мобільних і всюдисущих технологій мати в розпорядженні можливість приховувати, видавати або продавати свої особисті дані або знати, хто стежить за ними?

Багато десятиліть люди боялися застосування засобів спостереження з каральною метою з боку тоталітарної держави, згадайте “Старшого Брата” Дж.Оруелла [4].

Проте Оруелл не врахував можливості того, що обчислювальні й комунікаційні технології підштовхнуть споживача заради зручності до добровільної поступки приватності.

Так, Д.Лайон, проникливий дослідник “наглядаючого” суспільства, зробив таке спостереження щодо дії ідеології споживання (консюмеризму) на ставлення до загального нагляду: “Багато що змінилося з часів Оруелла, і виникло таке явище, як масове споживання. Лише меншість, так звані ізгої, чиє становище не дає змоги їм вільно брати участь у споживанні, наразі відчують на собі усю тяжкість нагляду, що виключає і карає. Всякий, охочий осягнути природу сучасного нагляду, повинен це мати на увазі. Оскільки основна загроза, за Оруелом, виходила від держави, нинішній нагляд за споживачем ставить низку нових питань, що чекають відповіді. Дуже переконливе уявлення про те, що в нинішніх умовах ідеологія споживання сама по собі виявляється істотним засобом підтримки громадського порядку, залишивши все інше, не пов’язане зі споживанням, на відкуп давнішим видам нагляду і контролю” [5, р. 111].

Якщо коли-небудь мільйони людей стануть жити, одягнувшись в оснащені датчиками натільні комп’ютери, само населення може стати колективним наглядачем – “Старшим Кожним”. Стів Манн припускає, що співтовариства користувачів натільних комп’ютерів спостерігатимуть, попереджатимуть і допомагатимуть один одному, створюючи віртуальні “мережі безпеки” для добровільних об’єднань людей за інтересами [6].

Соціолог Г.Маркс, який першим описав “наглядаюче суспільство”, зазначав, що разом з удосконаленням комп’ютерної техніки руйнуються останні перешкоди на шляху до загального нагляду [1]. Маркс зауважує, що зростаючі можливості комп’ютера по складанню досьє на людину, складаючи воедино ледве помітні, цілком нешкідливі уривки відомостей про угоди, стан здоров’я, купівельні звички і демографічні дані, утворюють особливий різно-

вид “інфостеження”, відмінний від звичайних способів нагляду за допомогою звуко- чи відеозаписів, своєю доступністю завдяки комп’ютеризації та визнає, що комп’ютери якісно змінюють саму природу нагляду, спрощуючи, розширюючи і поглиблюючи його [7].

Проблеми технологізації контролю “наглядаючого суспільства” та її імовірних соціальних наслідків останнім часом привертають дедалі більшу увагу науковців [8–11].

Технічні засоби контролю, якими насичене сучасне суспільство, дедалі більше колонізують та документують усі сфери соціального життя, стандартизуючи контрольні технології сучасного світу. Це широкий всебічний процес раціоналізації, професіоналізації та спеціалізації контрольних засобів суспільства, що стає наслідком сучасного модернізаційного світового процесу. Характеризуючи нові особливості соціального контролю, пов’язані з можливістю залучення новітніх технічних засобів комунікації, можна констатувати певні особливості його реалізації. Як зазначає Г.Маркс, процес контролю стає більш м’яким, витонченим та менш помітним, проте пронизує усі сфери буття людини, порушуючи й сферу приватності особи.

Сучасний соціальний контроль можна означити скоріше як маніпуляцію, аніж як фізичний або соціальний примус. Стаючи більш прихованим, вмонтованим у сучасні повсякденні інформаційно-комунікаційні пристрої, контроль здійснюється без відома та згоди з його об’єктами. Сьогодні агенти контролю дедалі більше можуть контролювати життя людини та дізнаватись те, чого вона й сама про себе не знає та реалізовувати вплив на життєві можливості та запити особистості, про який вона й не підозрює.

Сучасний соціальний контроль стає більш широким та охоплює набагато більшу площину, аніж у середині ХХ ст., продовжуючи експансію, яка почалась з індустріалізаційних процесів. Контроль стає більш інтегративним, аніж будь-коли до цього, долаючи традиційні та організаційні кордони (наприклад, між агентами рівня уряду,

банків, страхування, охорони здоров'я, освіти, телекомунікацій, маркетингових організацій тощо).

Використання технічних засобів стає дедалі масовішим, що, безперечно, знижує вартість контролю за одиницю інформації, роблячи його менш затратним та масовим. Дедалі більше об'єктів і сфер піддають інспектуванню та контролюванню, змінюючи традиційну націленість на особу специфічного "підозрюваного" (в порушенні певних норм, вимог тощо) на категоричне підозрівання усіх. Так, відеокамера або металічний детектор захоплює інформацію стосовно усіх, хто підпадає у їх поле зору.

Контроль також стає більш інтенсивним, інспектуючи не тільки поверхневі видимі шари, а проникаючи в глибші прошарки захисної поверхні. Сучасні засоби контролю долають межі відстані, темряви, фізичні та часові бар'єри – фактори, які донедавна традиційно захищали як свободу особи, так і її злочини. Сьогодні можна легко зберігати, реанімувати, об'єднувати інформацію з різних місць і в різних формах (наприклад, візуальну, слухову, друковану, числову тощо), що давало змогу за потреби здійснювати глибокий аналіз та знаходити потрібні взаємозв'язки дій та подій об'єкта контролю.

Сьогодні контроль може бути віддаленим та детериторіальним і мати певні буфери між його суб'єктами та об'єктами. Контроль і безпосереднє знання про поведінку об'єкта контролю більше не обмежується безпосередньою реальністю взаємодії його агентів та їх прив'язкою до певного фізичного місця події.

Сучасний соціальний контроль набуває кардинальних змін і в своєму найбільш екстремальному прояві – в позбавленні волі осіб, що порушили певні норми соціальної поведінки в суспільстві. Він дає змогу здійснювати безперервний нагляд (що сьогодні відчуває на собі й лідерка опозиційних сил Ю.Тимошенко), широке використання комп'ютерних досьє, чіпування покараних тощо.

Можна зазначити, що використання сучасних технологій певним чином навіть контрастує з традиційними підхо-

дами реалізації соціально-контрольних функцій у суспільстві. Сучасні – попереджувальні та попередні відгуки контролю контрастують з традиційними – реактивними формами контролю, коли контрольні санкції активізувались тільки після того, як певне порушення або злочин вже мало місце. Технічний наголос контролю дає змогу реагувати не тільки на реального, а й на потенційного порушника. Таким чином, контрольні зусилля сьогодні націлюються на запобігання та завчасне втручання й упередження ймовірної загрози.

Так, Г.Маркс, розвиваючи тему технологізації сучасного контролю, запропонував цікавий аналіз традиційних способів реалізації соціального контролю в суспільстві з урахуванням імовірності впровадження технологічних контрольних засобів. При цьому він виділив шість основних соціально-технічних стратегій контролю [12]:

1. *Стратегія переміщення (Target or facility removal)*. Основною метою цієї стратегії є реалізація логіки упередження. Рух у напрямі безготівкового суспільства – один із прикладів реалізації даної стратегії. Людину, яка має малу кількість готівки, навряд чи є сенс грабувати, меблі вбудовані в стіну, навряд чи можна викрасти – аргументує Г.Маркс.

2. *Стратегія девальвації (Target devaluation)*. Ця стратегія має на меті скорочення або повне знецінення потенційної цілі порушника. Коли знецінення отриманого робить його непривабливим для імовірного злочинця. Наприклад, продукція, що самоліквідується, як деякі автомобільні радіо, або вибух пакетів з фарбою при пограбуванні банківських сейфів. Телефони, комп'ютери, авто, рушниці, які потребують біометричної ідентифікації задля можливості їх використання, що унеможлиблює їх використання сторонніми та знецінює витрати крадія на їх отримання.

3. *Стратегія ізоляції (Target insulation)*. Це найдревніша стратегія, яка передбачає фізичне ізолювання цілі у той чи інший спосіб – стіни, рови, загорожі, охорона,

броя, які в сучасних технологічних умовах трансформуються в сучасні огорожі, подекуди непомітні неозброєному оку, у вигляді пін-кодів, паролів тощо.

4. *Стратегія послаблення та виведення з ладу (Offender weakening or incapacitation)*. Ця класична стратегія націлена на фізичну або моральну дезактивацію супротивника (порушника). Відомі з давніх часів покарання, наприклад, відрізання пальців або руки кradіям тощо, які створюють у суспільстві негативні асоціації зі здійсненням певних небажаних форм поведінки. Сьогодні трансформуються в сучасні пристрої громадянського захисту – електронні, хімічні, звукові, які стримують або блокують порушника. Наприклад, датчики GPS, які запобігають можливості використання автомобіля та телефону. Або анти-папараці пристрої, які фіксують присутність цифрових камер та блокують їх.

5. *Стратегія ексклюзії (Exclusion)*. Коли потенційний порушник традиційно відсторонюється від можливості здійснення певних соціальних дій вигнанням, тюремним ув'язненням, введенням комендантської години. Наприклад, неможливість купівлі тютюнових або алкогольних напоїв до досягнення повноліття тощо. Сучасним технічним прикладом може бути електронний контроль або пристрій реєстрації і контролю місцезнаходження та переміщення, заснований на GPS-фіксації.

6. *Ототожнення порушника/порушення (Offense/offender/target identification)*. Ця стратегія реалізується, коли фактично неможливо перешкодити порушенню фізично, або це дуже дорого. І надає можливість переконатись, що це дійсно мало місце і, можливо, хто ж відповідальний за це та де він знаходиться. Таким чином, мета реалізації даної стратегії – документувати порушення та ідентифікувати порушника, для якої активно використовуються сучасні технічні засоби контролю – особистісні коди, електронне маркування, камери спостереження, ІТ-адреси користувачів тощо.

Зрозуміло, що вищезначені стратегії мають умовно-теоретичні межі поділу, ототожнюючи шість ідеальних

типів, що можуть переплітатись і поєднуватись в рамках реалізації системи соціального контролю. Слід зазначити, що ці стратегії не завжди можуть охоплювати усі наявні форми функціонування соціального контролю в новому технологічному суспільстві. Тому доцільно виділити певні загальні релевантні засади такого вимірювання. Пропонуючи класифікацію релевантних вимірів соціального контролю, Г.Маркс, наприклад, виділяє такі загальні засади його вимірювання: видимість або невидимість; відкритість або прихованість щодо використання контрольних практик у суспільстві; управління доступом зсередини або зовні щодо системи; акцентування на індивідумі, організації або мережі; центрування на фізичному тілі, свідомості або навколишньому середовищі; довіра машинам або людям чи і тим, і іншим; нормативний або ненормативний вплив, що підпадає під кримінальне або цивільне право, політику або звички; витрати на тактику та помилки; надійність і обґрунтованість та шляхи їх визначення; присутність або відсутність демократичного прийняття рішень; конфліктність/неконфліктність між суб'єктом та агентом контрольного впливу.

Суспільство наглядно як зазначає Г.Маркс, стає всезнаючим і всюдисущим, використовуючи широкий та різноманітний спектр технічних засобів реалізації соціального контролю [12].

Використання технічних засобів контролю у світовій практиці стає буденністю сучасного життя. Технічні засоби активно включаються в традиційні способи реалізації соціального контролю в суспільстві, і Україна не залишається осторонь цих процесів. Так, МВС за результатами тендеру 2012 р. уклало угоду з ТОВ “Беніш Джі Пі еС Україна” на постачання обладнання для системи електронного контролю на 19,18 млн гривень. Придбано 856 електронних браслетів по 6,888 тис. гривень і таку ж кількість мобільних контрольних пристроїв по 13,776 тис. гривень. Крім того, придбано 28 комплектів устаткування й інструментів для надягання, зняття й активації електронних

браслетів по 1,869 тис гривень. А також стаціонарні пульти моніторингу по 295 гривень, просторові бази даних по областях та містах. Програмне забезпечення для диспетчерів цієї системи коштує 3,936 тис. гривень за одне робоче місце [13].

Українська влада намагається дедалі активніше використовувати здобутки нової доби контролю для відстеження, викриття та подальшого покарання порушників, викритих у мережі Інтернет. Так, повідомляється, що податкова планує перевіряти сторінки українців у соцмережах. Зокрема, податківців цікавлять повідомлення про нові покупки (телефонів, машин, ноутбуків) і дорогий відпочинок. Вони пояснюють, що немало українців живуть не відповідно до своїх статків, чваняться цим у мережі, а платити податки забувають. Податкова може запитати і перевірити, де українці беруть гроші на техніку. Передусім це стосуватиметься тих, хто має нульову зарплату.

Податківці стверджують, що вже давно навчилися шукати онлайн, хто і чим володіє. “Використовується інформація з відкритих джерел – телебачення, Інтернету”, – пояснив заступник директора департаменту оподаткування фізичних осіб ДПС С.Наумов. Люди самі роблять публічною інформацію про свої прибутки в соцмережах. І якщо хвалитися покупками українці люблять, то про гроші розповідають неохоче. Проте відповідати доведеться, стверджують податківці, тому що часто українці, і не лише в Інтернеті, применшують прибутки. Сторінка податкової міліції в Facebook функціонує ще з квітня 2012 р. і набрала майже 4 тис. друзів [14].

Активне долучення владних і державних структур до реалізації контрольних функцій за допомогою новітніх технологій викликає сьогодні активний супротив як окремих громадян, так і громадських структур та організацій, які вказують на втручання держави в особистісний простір людини.

Проте, враховуючи той факт, що контрольні органи отримують сьогодні необмежені можливості реалізації

контролю внаслідок інтенсивної технологізації суспільства, слід також розуміти і про особливості його реалізації в новому технологічному світі. Природа технологічного контролю така, що він, по-перше, надає контрольні можливості як владним структурам, так і тим, кого вони намагаються контролювати. І по-друге, особливості реалізації такого контролю ще не вивчені і його реалізація може мати непередбачувані наслідки, про які ані контролери, ані підконтрольні навіть не здогадуються.

Не слід забувати, що одним із головних феноменів технологізації контролю в сучасному суспільстві можна означити факт розширення імовірної кількості суб'єктів контролю. Сьогодні кожен агент контролю може знайти саме той аспект контролю, який його цікавить та відповідає реалізації його безпосереднього соціального інтересу. І саме масштабна поширеність технологічних засобів реалізації контролю сьогодні долає контрольну монополію держави, влади, офіційних загальноприйнятих у традиційному суспільстві суб'єктів реалізації соціального контролю.

Література

1. *Marx G.T.* The Surveillance Society: The Threat of 1984 Style Techniques / Gary T. Marx // *The Futurist*. – 1985. – № 19(03) June. – P. 21–26.
2. *Бард А.* Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма /А. Бард, Я. Зодерквист. – СПб. : Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2004. – 252 с.
3. *Рейнгольд Г.* Умная толпа: новая социальная революция / Г.Рейнгольд ; пер. с англ. А.Гарькавого. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2006. – 416 с.
4. *Оруэлл Д.* 1984. Скотный Двор / Дж. Оруэлл ; пер. с англ. В. Гольдышева, Л.Беспаловой. – М. : АСТ, 2008. – 361 с.
5. *Lyon David.* The Electronic Eye: The Rise of Surveillance Society / David Lyon. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 1994. – 270 p.

6. *Mann S.* “GlassEyes”: The Theory of EyeTap Digital Eye Glass / Steve Mann // IEEE Technology and Society. – Fall 2012. – Vol. 31. – №.3. – P.10–14.

7. *Marx G.T.* Undercover: Police Surveillance in America / Gary T. Marx. – University of California Press, 1988. – 280 p.

8. *Gandy O.* The Panoptic Sort: Towards a Political Economy of Information / O. Gandy. – Colorado : Westview Press Boulder, 1993. – 220 p.

9. *Gibbs J.* Control Sociology Central Notion / J. Gibbs. – Urbana : University of Illinois Press, 1989. – 504 p.

10. *Graham S.* Telecommunications and the City: Electronic Spaces, Urban Places / S. Graham, S. Marvin. – Routledge : London, 1996. – 434 p.

11. *Marx G.T.* The Engineering of Social Control: The Search for the Silver Bullet / Gary T. Marx. – In Hagan J and Peterson R (eds.). – Stanford : Crime and Inequality. Stanford University Press, 1995. – P.225–246.

12. *Marx G.T.* Technology and Social Control: The Search for the Illusive Silver Bullet / Gary T. Marx // International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences, 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://web.mit.edu/gtmarx/www/techsoccon.html>

13. *МВС витратило на контроль 20 мільйонів* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://businessua.com/derzhavni-zakupivli/mvs-vitratilo-na-kontrol-20-milioniv.html>

14. *Налоговики* научились следить за доходами украинцев в соцсетях [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.from-ua.com/news/1139049b72ffb.html>